

# Hendrik Conscience op zoek naar de moderne roman

## Personages in *De Leeuw van Vlaenderen*

Dirk de Geest, KU Leuven

Pieter Verstraeten, KU Leuven

---

### **Samenvatting**

Het oeuvre van Hendrik Conscience is tot nog toe vooral beschouwd in het licht van zijn rol in de constructie van een collectieve culturele identiteit in de context van de nog jonge Belgische staat. Bovendien wordt daarbij vooral geopteerd voor een biografisch interpretatiekader, waarbij het literaire werk nauw wordt gerelateerd aan het leven en de institutionele positie van de auteur. In deze bijdrage willen wij aandacht vragen voor de vaak vergeten specifiek literaire dimensie van Consciences vroege werk door nader in te gaan op de narratieve strategieën waarmee de auteur aan het relatief nieuwe genre van de roman gestalte probeert te geven. We focussen daarbij op de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* (1838). In tegenstelling tot wat doorgaans wordt aangenomen kunnen die personages niet zonder meer tot algemene typen of tot de vertegenwoordigers van maatschappelijke groepen worden herleid. Consciences personages vertonen immers ook een zekere vorm van individualiteit, nemen een unieke positie in binnen het complexe netwerk van personages in de roman en worden zelfs van een soort interioriteit en subjectiviteit voorzien. Dat spanningsveld tussen het typische en het individuele lijkt ons een essentieel kenmerk van de moderne roman-in-woording en reveleert meteen het wat dubbelzinnige historische statuut van Consciences magnum opus, dat klassieke romanelementen combineert met meer moderne romanmodellen.

### **Abstract**

The literary work of Hendrik Conscience has predominantly been read in terms of its role in constructing a collective cultural identity in the context of the emergent Belgian nation state. Moreover, his novels are often studied from a biographical perspective and are almost directly related to the author's institutional position. In contrast, this article explores the largely overlooked literary dimension of Conscience's early writings, by analyzing the narrative strategies that are adopted in the development of the relatively new genre of the novel. More specifically, it focuses on the characters in *De Leeuw van Vlaenderen*

#### **E-mail**

pieter.verstraeten@  
arts.kuleuven.be  
dirk.degeest@  
arts.kuleuven.be

(1838). In contrast to what is generally assumed, these characters are not the mere representatives of a general type or a social group, for they unmistakably show certain individualizing characteristics, take a unique position in the complex network of characters and are even endowed with a kind of interiority and subjectivity. This tension between the typical and the individual, it is argued, is an essential characteristic of the emerging genre of the novel and is indicative of the ambiguous historical situation of *De Leeuw van Vlaenderen*, which combines traditional ingredients with new novelistic models.

---

## 1. TER INLEIDING: LEREN LEZEN

Hendrik Conscience heeft zijn volk leren lezen. Die frase is mettertijd uitgegroeid tot een waar *epitheton ornans*; ze blijft in het geheugen hangen, en net daardoor functioneert dat ‘leren lezen’ in uiteenlopende contexten en betekenissen. Op een elementair niveau beklemtoont deze uitspraak het didactische karakter van Consciences onderneming. Met zijn tegelijk succesvolle en populaire oeuvre heeft hij onmiskenbaar bijgedragen tot de ontwikkeling van ‘geletterdheid’ in de Vlaamse context, waar de scholingsgraad in die decennia stapsgewijs toenam. De beschikbaarheid van geschikte, aangepaste literatuur heeft dat emancipatieproces ongetwijfeld mee versneld, maar omgekeerd is het er evenzeer een duidelijke exponent van. Conscience heeft in dit opzicht een hyperbolische symboolfunctie gekregen, ook bij de generaties na hem. Sprekend daarvoor is een klassiek geworden scène uit *De Witte*, de bestseller van Ernest Claes (die zijn volk opnieuw leerde lezen), waar het hoofdpersonage (grotendeels een alter ego van de schrijver) op de basisschool gestraft wordt en terecht komt in een achterkamertje waar hij in aanraking komt met *De Leeuw van Vlaenderen*. Hij beleeft het boek niet alleen intens als een eerste echte leeservaring, in feite leidt dat ook tot een reëel *re-enactment*, het naspelen van de Guldensporenslag. Dit voorbeeld maakt trouwens duidelijk hoe Conscience niet enkel ten tonele wordt gevoerd als een producent van vlot leesvoer, maar ook en misschien zelfs vooral in de context van de culturele en politieke emancipatie van het Vlaamse volk, binnen een Belgische politieke constellatie welteverstaan. ‘Leren lezen’ is in deze zin ook leren omgaan met een jonge traditie en het construeren van een collectief bewustzijn, met inbegrip van een eigen historisch besef en een eigen taal.

De vraag dat een schrijver zijn volk zou leren lezen, past uiteraard geheel in de geest van de romantiek. Het schrijverschap krijgt hier immers een dubbele

invulling. Aan de ene kant ligt de klemtoon, zeker bij dichters, van langsom meer op de unieke persoonlijkheid en op de creatie van een herkenbaar oeuvre. In feite gaat het hier om wat Michel Foucault als de ‘auteursfunctie’ heeft aangeduid (Foucault, 1994), een positionering die niet beperkt blijft tot de auteur als biografische persoon, maar zijn stempel drukt op het hele literaire functioneren en op de literatuur als zodanig. Aan de andere kant valt evenzeer op hoe de functie van de schrijver in die periode in Vlaanderen (maar ook in Nederland) nog sterk sociaal wordt geduid. Van een gecultiveerd isolement in de ivoren toren van de subjectiviteit is hoegenaamd nog geen sprake (zie bijvoorbeeld Bemong, 2010). Die dubbele invulling van het schrijverschap heeft bij Conscience een haast exemplarische realisatie gekregen, en net dat heeft bijgedragen tot zijn blijvende faam, ook tot ver buiten de lands- en taalgrenzen (Hermans, 2011).

Wanneer wij er de secundaire literatuur over Conscience op naslaan, valt echter op hoe die verwevenheid van leven en werk overwegend heeft geleid tot een belangstelling voor de figuur van Hendrik Conscience. De auteur heeft dat zelf mee in de hand gewerkt door latere autobiografische geschriften als *Geschiedenis mijner jeugd*, maar ook hedendaagse onderzoekers hebben de biografische interesse voor Conscience gaande gehouden. Zo verscheen onlangs van Karel Wauters de lang verwachte (en helaas onvoltooid gebleven) biografie (Wauters, 2012), terwijl enkele jaren geleden August Keersmaekers nog een grondige studie publiceerde over de financiële besognes van Conscience (Keersmaekers, 2009). Die recente bijdragen zijn welgekomen aanvullingen op eerder documentair werk, zoals dat bijvoorbeeld door Willekens werd verricht (Willekens, 1982). In vergelijking met die rijkelijk gedocumenteerde levensloop is het literaire werk sterk ondergesneeuwd. Uiteraard krijgt zijn oeuvre uitvoerig, gevarieerd en in meer dan een opzicht vernieuwend aandacht in de recente literatuurgeschiedenis van Piet Couttenier en Wim Van de Berg (Van den Berg & Couttenier, 2009). Zij vestigen niet alleen de aandacht op de evidente maatschappelijke en literair-historische inbedding van Conscience's werk, maar hebben daarnaast ook veel aandacht voor de generische diversiteit (en complexiteit) van het uitgebreide oeuvre en voor de uiteenlopende narratieve strategieën die daarmee samenhangen. Voor de rest blijft het zoeken naar schaarse literair-analytische bijdragen, zoals een artikel van Johan van Iseghem over de openingsbladzijden van *De Leeuw van Vlaenderen* (Van Iseghem, 2002) of een bijdrage van Piet Couttenier over de tekstuele strategieën die een rol spelen bij de representatie van de sociale werkelijkheid in *De arme edelman* (Couttenier, 1983). In vergelijking met de wijze waarop vergelijkbare

buitenlandse coryfeeën als Walter Scott of Alexandre Dumas veelzijdig en grondig zijn bestudeerd, is Conscience's werk vrijwel geheel verwaarloosd en vergeten.

Met deze bijdrage willen wij een specifieke dimensie van het 'leren lezen' verder verkennen: in welke mate heeft Conscience zijn volk de (moderne) roman leren lezen? Ons uitgangspunt is daarbij, grof gesteld, probleemgericht. Conscience stond voor de uitdaging dat hij tot op zekere hoogte, althans in het eigen taalgebied, de eigentijdse roman moest helpen (her)uitvinden (zie bijvoorbeeld Van den Berg en Couttenier, 2009, p. 398). Men kan zijn werk inderdaad zien als een schakel tussen de vroegere, achttiende-eeuwse prozaliteratuur enerzijds en de opkomende (en elders al doorgebroken) moderne, negentiende-eeuwse roman anderzijds. Precies die zoektocht naar een optimaal medium geeft aan zijn werk een zoekend, zelfs experimenteel karakter dat (naar onze bescheiden mening) al te vaak is onderschat. *De Leeuw van Vlaenderen*, bijvoorbeeld, is geen draak van een boek en al evenmin spannende ontspanningslectuur – wat het oordeel is dat in veel historische overzichten blijft doorklinken – maar integendeel een vernuftig werkstuk waarin klassieke verhaalstructuren worden gecombineerd met moderne toetsen.

De problematiek van de roman-in-wording is vanzelfsprekend bijzonder complex en kan van heel verschillende perspectieven worden benaderd. Wij opteren ervoor om in te zoomen op de verschillende manieren waarop de elementaire bouwstenen van het verhaal worden samengesmeed tot een samenhangend geheel. We focussen daarbij in de eerste plaats op het proces van de constructie van moderne romanpersonages, omdat die, zeker vanuit het perspectief van de moderne literatuur, de centrale focus vormen van het roman-universum. In heel wat invloedrijke studies over de genealogie van het genre wordt immers gesuggereerd dat de geschiedenis van de roman kan worden opgevat als een evolutie van abstracte typen naar concrete individuen in een concrete omgeving. Ian Watt bijvoorbeeld argumenteert, in zijn klassieke studie *The Rise of the Novel*, dat de moderne roman ontstaat in de achttiende eeuw, wanneer 'particular people in particular circumstances' de plaats innemen van 'general human types against a background primarily determined by literary convention' (Watt, 1957, p. 15). Recenter nog verdedigde Thomas Pavel de hypothese dat het idealisme in de roman in de 18de en 19de eeuw ingrijpende transformaties ondergaat doordat personages van een *interioriteit* worden voorzien en worden gesitueerd in een concreet historisch en geografisch

milieu (Pavel, 2003). De vraag rijst welke plaats Consciences vroege meesterwerk *De Leeuw van Vlaenderen* in die algemene evolutie bekleedt.

Doorgaans worden de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* beschouwd als typen. Gobbers bijvoorbeeld argumenteert dat ‘de personages die in *De Leeuw* ten tonele worden gevoerd, louter vertegenwoordigers [zijn], min of meer geïndividualiseerde woordvoerders van de diverse staatkundige en maatschappelijke fracties die in het geschetste conflict betrokken waren’ (Gobbers, 1990, p. 56). Dat sterk typische karakter van de personages is voor Gobbers een van de redenen om Consciences boek, deels steunend op de romantheorieën van Georg Lukács, te beschouwen als een *epische* historische roman, die hij beschouwt als een specifieke subcategorie van de negentiende-eeuwse historische roman, die enigszins afwijkt van het meer realistische model van Walter Scott (Gobbers, 1990, p. 45-50, 63). De onderliggende gedachte is dat archaische elementen die aan het epos herinneren in het relatief nieuwe genre van de roman blijven doorleven, zoals het weinig geïndividualiseerde, vrij abstracte en collectieve karakter van de personages. Het is inderdaad zo dat de individuele karaktertrekken van de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* vaak ondergeschikt zijn aan hun rol in de strijd die ze voeren en dat de grens tussen de verschillende groepen van personages (Frans en Vlaams, goed en slecht) scherp wordt getrokken, waardoor het individuele profiel ondergeschikt wordt gemaakt aan een collectieve identiteit. Toch lijkt het ons cruciaal om juist het ‘min of meer geïndividualiseerde’ waarop Gobbers alludeert niet uit het oog te verliezen, aangezien precies die spanning tussen het typische en het individuele cruciaal is bij het tot stand komen van de moderne roman. Enkele aspecten van die overgang van type naar personage willen wij hier nader uitwerken.

## 2. VAN TYPE NAAR PERSONAGE

Romanpersonages verschijnen niet uit het niets. Een auteur als Conscience put in eerste instantie uit een arsenaal van beschikbare types, rollen en modellen, die hem zijn aangeleverd door de literaire traditie (met inbegrip van het theater), door de middeleeuwse kronieken die hij heeft geraadpleegd, door contemporaine literaire voorbeelden uit binnen- en buitenland... (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 400). Op zich, los van de concrete romancontext, lijken de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* vaak niet meer dan de verpersoonlijking van zo een type: de vaderlandse held, de edelmoedige ridder, de

booswicht, of de door hoofse liefde in vervoering gebrachte middeleeuwse maagd. Die typen zijn met een aantal elementaire karakteristieken en motieven verbonden. De ridder behoort bijvoorbeeld tot de hoogste maatschappelijke klasse, leeft volgens een strikte erecode die het maatschappelijke verkeer regelt tussen zijn gelijken en oefent macht uit over zijn ondergeschikten. Zijn kwaliteiten komen voornamelijk tot uiting in de strijd en in de al dan niet rechtvaardige houding tegenover zijn onderdanen. Deze kenmerken kan men onder meer afleiden uit de historische bronnen die Conscience in de voetnoten van zijn roman citeert, wat meteen onderstreept dat het gaat om rollen en modellen die deel uitmaken van een meer algemene culturele kennis, die in zekere zin aan de constructie van de roman voorafgaat.

Daar staat echter tegenover dat die typen, net doordat ze worden geïntegreerd in het narratieve verband van een ‘nieuw’ en deels realistisch genre, worden geconcretiseerd en geïndividualiseerd. De personages krijgen specifieke karaktertrekken, bewegen en spreken op een herkenbare manier, dragen deze of gene kleren, enzovoort. Die individualiserende kenmerken worden tot op zekere hoogte voorgeschreven door de conventies die met bepaalde rollen gepaard gaan, maar ze laten toch een bepaalde mate van variatie toe. Breydel en Deconinck mogen dan al beiden de Vlaamse burgerlijke stand vertegenwoordigen, qua uiterlijk en karakter kunnen de verschillen niet groter zijn. Alle twee dragen ze een ‘wollen kolder’ en een ‘kruismes’, wat het standsverschil met de edelen doet uitkomen en wijst op een gelijkaardig maatschappelijk statuut (22, 89, 92).<sup>1</sup> Op andere vlakken zijn ze echter elkaars antipoden. Terwijl Breydel een ‘jonge man met sterke leden en fraeie gelaetstrekken’ is (92), is de eenoog Deconinck allerminst een schoonheid: ‘Daer hy een oog verloren had, waren zyne wezenstrekken niet zeer aengenaem’ (89). Terwijl Breydel zich onderscheidt door een buitengewone dadendrang, blinkt Deconinck uit door een bijzonder scherpzinnig intellect: ‘Daer lagen de twee grootste mannen van Brugge, heldenmoed en vernuft, met borst tegen borst’ (130). Breydel is impulsief en wordt gedreven door zijn emoties: ‘Altyd driftig – altyd vervoerd’ (193), ‘wiens gelaet [...] de kenteekens der zoete hartstochten en der vlamme driften droeg’ (229). Deconinck daarentegen is bezonnen (‘volgens zyne gewoonte bedacht de Deken der wevers zich langen tyd’, 125) en hij weet als geen ander zijn persoonlijke gevoelens te beheersen (‘rust en koelheid’, 126, ‘koud en als onverschillig’, 128, ‘koele standvastigheid’, 132). De twee temperamenten worden op verschillende plaatsen in de roman tegen

---

<sup>1</sup> In wat volgt wordt met paginanummers tussen haakjes verwezen naar Conscience, 2012.

elkaar afgezet en daarbij komen steeds weer nieuwe individualiserende kenmerken aan het licht. Zo kunnen Breydels gevoelens en gedachten onmiddellijk van zijn gelaat worden afgelezen: 'Dit aengezicht, dat voor ieder open lag, als een boek, waerop de aendoeningen des harten te lezen staen' (306). Bij Deconinck is dat veel minder het geval: 'zyne gewoone voorzichtigheid had zyne gelaetstrekken zoo zeer aen zynen wil onderworpen, dat men zyne aandoening zelden er op lezen kon' (305). Deconincks doen en laten blijft dan ook vaak ondoorgrondelijk: 'uwe gangen zyn geheimer dan de baen der ziel van een stervend mensch' (196). Opmerkelijk is bijvoorbeeld ook dat de twee helden helemaal anders reageren op hun verheffing tot de adelstand. Terwijl Breydel zich onder zijn mannen begeeft en sociaal contact zoekt, om 'door meer gemeenzaemheid, de verandering van zynen staet te doen vergeten' (308) sluit Deconinck zich op in zijn tent, omdat hij in verlegenheid wordt gebracht door de gelukwensen van zijn makkers (308).

Breydel en Deconinck krijgen zo als het ware een eigen persoonlijkheid. Door het strakke antagonisme blijft hun identiteit echter altijd onderhevig aan een zekere vorm van schematisering en abstrahering: Breydel vertegenwoordigt de handelende en strijdende held, terwijl Deconinck symbool staat voor de denkende held. Toch zijn er ook momenten waarop die binaire logica wordt genuanceerd. Dat gebeurt bijvoorbeeld in het cruciale hoofdstuk XVI, waar het startschot wordt gegeven voor wat als de Brugse Metten de geschiedenis zal ingaan – en wat uiteindelijk tot de finale confrontatie op de Groeningekouter zal leiden. Breydel en Deconinck zijn met hun mannen buiten de muren van Brugge gelegerd en worden geconfronteerd met de dode lichamen van Breydels moeder en zuster (231). Die traumatische gebeurtenis lijkt een verandering teweeg te brengen in het anders zo rustige gemoed van Deconinck:

Deconinck antwoordde niet op de woorden van Breydel, en scheen iets gewichtigs te overwegen: op zyn aengezicht kwam soms eene uitdrukking als of hy zich geweld aendeed om eene inwendige woede te verbergen. (232)

Een innige toorn bracht het vuer op zyne wangen. Hy, die anders zoo bedaerd was, blaekte nu in heviger gramschap dan Breydel, alhoewel men dit nog niet gansch op zyn gelaet kon merken. (233)

Het is typisch voor Deconinck dat hij zijn woede probeert te verbergen, maar tegelijk lijken zijn reacties in deze extreme omstandigheden sterk op die van zijn vriend Breydel; zijn woede is niet alleen bijzonder groot, ze valt ook tot

op zekere hoogte af te lezen op zijn ‘wangen’. Omgekeerd lijkt Breydel in dit hoofdstuk iets van de rationaliteit van Deconinck over te erven. Na het vernemen van de dood van zijn familieleden reageert hij in eerste instantie heel emotioneel en geëxalteerd, maar onder invloed van de deken der wevers wordt hij al snel opmerkelijk kalm en lucide: “‘Bedaer! Bedaer!’ herhaelde Breydel “ben ik niet bedaerd? – Hebt gy my ooit zoo rustig gezien”” (231); ‘echter werd hy weder kalm en zyn gelaet betuigde meer droefheid’ (232); ‘Breydel aenhoorde dit verhael met koelheid’ (233); ‘Gy hebt my uit de wanhoop gewekt, myn dierbare vriend. Nu zal ik rustig over de lyken myner moeder en zuster kunnen weenen, en haer met godsdienstig gevoel ter aerde beschikken’ (235). Deze subtiele toenadering tussen Breydel en Deconinck is bijzonder belangrijk voor het verdere verloop van het verhaal. Deconinck besluit om, na een lange periode van voorbereidingen, eindelijk tot actie over te gaan: ‘Nu zag hy dat het waerlyk tyd was en dat men zonder uitstel moest beginnen’ (233). De ‘denker’ wordt daarmee ook een ‘doener’. Omgekeerd wordt Breydels dadendrang vanaf dit moment ingeschakeld in een grotere structuur, waardoor die een doelgerichtheid en een zin verwerft die zijn eerdere impulsieve ‘heldendaden’ (bijvoorbeeld het cafégevecht in Male en, daarop aansluitend, de inname van het kasteel van Male) ontbeerden. Breydel en Deconinck zijn dus niet alleen personages die individuele karaktertrekken krijgen toegemeten, hun over het algemeen vrij stereotiepe identiteit krijgt bij momenten ook een zekere dynamiek en flexibiliteit: ook wie koel en rationeel is, kan in specifieke omstandigheden worden gedreven door emoties en omgekeerd.

### 3. EEN NETWERK VAN PERSONAGES

Het voorbeeld van de atletische Breydel en de scherpzinnige Deconinck laat tevens zien dat de individuele identiteit van personages wordt versterkt door de relaties met andere personages. De bedachtzaamheid van Deconinck komt immers pas goed tot haar recht door het contrast met de impulsiviteit van zijn vriend. Algemeen probeert de romancier Conscience zijn personages niet alleen concreet te tekenen, hij laat ze ook interageren met andere personages. Die interactie kan verschillende vormen aannemen.

Allereerst is er sprake van reële confrontaties. In *De Leeuw van Vlaenderen* is daarbij een belangrijke rol weggelegd voor de talrijke vechtscènes, maar ook voor de vele (soms lang uitgesponnen) dialogen, zowel tussen ‘vrienden’ als



tussen ‘vijanden’. Het eerste hoofdstuk van de roman zet op dat vlak meteen de toon. Het vertelt het relaas van een woordenwisseling tussen Breydel en een groep Franse ridders die op weg zijn naar het kasteel Wynendael. Die *dialog* culmineert in het eerste *gevecht* van het boek, tussen Breydel en een ‘lyfknecht’ van Jacques de Chatillon. Via deze eerste confrontatie worden de contrasterende posities van de verschillende personages vastgelegd en wordt er eigenlijk al geanticipeerd op de conflicterende posities die ook in de rest van het boek bepalend zullen blijken, en die door uiteenlopende personages zullen worden belichaamd: de *Vlaamse burger* Jan Breydel neemt het, vanuit een *inferieure* positie – hij is immers sterk in de minderheid en is nauwelijks gewapend – en gedreven door *vrijheidszin*, op tegen de *Franse edelen*, die de strijd aangaan vanuit een schijnbaar *superieure* positie en worden gedreven door *machtshonger* en een drang naar *geldelijk gewin*. Wat meer is: Breydel wint op wonderbaarlijke wijze het gevecht, waarmee hij zijn moed en kracht demonstreert, kwaliteiten die in het verdere verloop van de roman doorslaggevend zullen blijken voor het lot van hemzelf, en in dezelfde beweging ook van de stand en van het volk dat hij vertegenwoordigt. Dergelijke confrontaties geven personages, met andere woorden, optimaal de mogelijkheid om zichzelf (en datgene waarvoor ze staan) aan de lezer te presenteren.

Personages treden echter niet enkel rechtstreeks met elkaar in confrontatie, ook op een meer abstract niveau worden ze met elkaar verbonden via allerlei spiegelrelaties, overeenkomsten en contrasten. Jan Breydel en Robrecht van Bethune vertonen bijvoorbeeld, ondanks het evidente standsverschil, opmerkelijke parallellen: beiden worden geroemd om hun uitzonderlijke kracht en moed, ze zijn koppig en trots, hebben een groot rechtvaardigheidsgevoel, zijn impulsief en alom geliefd. Die algemene karakteriële analogie wordt onderstreept door markante detailovereenkomsten. Zo vechten beiden alsof er bovenaardse krachten mee gemoeid zijn: na zijn gevecht met de Franse soldenier wordt Breydel door de Franse ridders een ‘tovenaer’ genoemd (9) en als ook Robrecht van Bethune enkele hoofdstukken verderop de strijd aangaat met een Franse wapenknecht lijkt het alsof ‘eene onzichtbare hand hem met eene tooverroede geraekt had’ (75). Bovendien strijden ze met onconventionele wapens die hun verbondenheid met het volk uitdrukken: zoals alle beenhouwers verkiest Breydel een bijl (307), en de zoon van de Graaf van Vlaanderen gebruikt, in tegenstelling tot de overige ridders, een hamer (345). Daarnaast worden beide personages beschreven met behulp van de leeuw-metafoor. Dat beeld ligt voor de hand in het geval van Robrecht van Bethune, de ‘echte’ ‘Leeuw van Vlaanderen’ (‘hy had een leeuwenhart in een

zyeren lichaem', 33), maar wordt ook consequent gebruikt voor Breydel: 'De ronde spieren van zyn bloote aremen waren gespannen, en zyn gelaet kreeg iets in zich dat den leeuwen eigen is' (24), 'Onrustig en woedend als een getergde leeuw' (119), 'Als een gewonde Leeuw brulde hy van woede' (128), 'hy heeft oogen als een leeuw' (166)...<sup>2</sup> Ten slotte wordt ook Robrecht van Bethune voorgesteld als iemand met sterke emoties, die het vaak lastig heeft om die te verbergen: 'Robrecht door pyn en woede aengedaen wrong zyne vuisten met onstuimige drift' (54); 'Het aenzicht van Robrecht van Bethune verschilde in uitdrukking van al de anderen: een bitter spyt en inwendige razerny was er op te lezen' (71). Ook Pieter Deconinck heeft een tegenhanger in de Vlaamse adel: Diederik de Vos, een persoonlijke vriend van Robrecht van Bethune (53, 68), die de Fransen niet met geweld bestrijdt maar – zoals zijn naam al suggereert – met sluwheid en list (72). Merkwaardig is dat ook in dit geval een diermetafoor wordt ingezet om de twee mannen te karakteriseren: niet alleen De Vos wordt herhaaldelijk als een vos voorgesteld (52, 279), hetzelfde geldt voor Deconinck: 'By zyn inkomen bezag hy als een wantrouwende vos, de personen die in de kamer waren' (89, zie ook 90, 95). Mutatis mutandis kan men dus argumenteren dat Diederik de Vos zich verhoudt tot Robrecht van Bethune zoals de deken der wevers zich verhoudt tot de deken der beenhouwers.

Naast dergelijke analogieën wordt er in *Consciences roman* ook gewerkt met duidelijke contrasten. Het contrast tussen de Franse koningin Johanna van Navarra en Machteld, de dochter van de Leeuw van Vlaenderen, kan bijvoorbeeld haast niet groter zijn. Dat manifesteert zich niet alleen op het vlak van de grote ethische tegenstellingen (Johanna is een duivelin, Machteld een onschuldige maagd), maar ook op het vlak van allerlei sprekende details. Zo is Johanna een personage dat de kunst van het veinzen als geen ander beheerst: 'In de kunst der veinzery, de grootste ondeugd der vrouwen, was Johanna van Navarre volleerd' (106, zie ook 103). Machteld daarentegen kan helemaal niet doen alsof: 'het was haer niet mogelyk die vrouw te eeren, welke haren vader in eenen kerker had doen werpen. Het misnoegen was op hare wezenstrekken zichbaer, en Johanna bedroog er zich ook niet over' (102). Terwijl Johanna zich met sieraden overlaadt (73, 100), bezit Machteld een natuurlijke

---

<sup>2</sup> De bovennatuurlijke interventies van Robrecht van Bethune en de leeuwmetafoor worden ook besproken door Gobbers, maar daar worden ze niet zozeer verbonden met de specifieke identiteit van personages (zie Gobbers, 1990, p. 56-58).

schoonheid (34-35) en kleedt ze zich smaakvol en ‘zonder zwier’ (228). Terwijl Johanna een scabreuze woordenschat gebruikt (275), bloost Machteld al wanneer haar aanbidder even naar haar kijkt (83). Terwijl Machteld als het toonbeeld van vrouwelijkheid wordt omschreven, lijkt Johanna de grenzen van haar rol als vrouw meermaals te overschrijden, iets wat de verteller letterlijk aangeeft: ‘Johanna was paers van spyt en toorn; hare wezenstrekken hadden niets vrouwelyks meer in zich’ (77, zie ook 275).

Door al die spiegelrelaties en contrasten ontstaat een complex netwerk van relaties tussen de personages, dat niet louter tot de enkelvoudige oppositie tussen Vlaams en Frans kan worden herleid. Andere spanningen zijn bijvoorbeeld die tussen de adel en de burgerij, tussen het edele en het moreel verwerpelijke, tussen mannen en vrouwen, tussen Leliaerts en Klauwaerts, tussen intuïtie en rationaliteit, tussen idealisme en pragmatisme, tussen het religieuze en het wereldse, tussen leiderschap en dienstbaarheid, liefde en strijd, oud en jong. Binnen dit netwerk nemen de belangrijkste personages een unieke positie in, die niet samenvalt met de positie van andere personages. Anders geformuleerd: de relaties tussen personages veronderstellen steeds identiteit én verschil. In het geval van Breydel en Deconinck primeert de collectieve identiteit – het zijn alle twee Vlamingen, Klauwaerts, burgers, leiders, idealisten, die symbool staan voor de strijd – maar op andere vlakken tekenen er zich ook duidelijk verschillen af. Wij wezen reeds op de spanning tussen intuïtie en rationaliteit, maar ze belichamen ook een verschillend type van leiderschap – bij Breydel overheerst uiteindelijk de dienstbaarheid (278, 372) – en van religiositeit – vooral het optreden van Deconinck wordt in christelijk-religieuze termen geduid (232). Personages als Robrecht van Bethune en Diederik de Vos mogen dan al nauw bij Breydel en Deconinck aansluiten, er is niettemin één cruciaal verschil: het zijn edelen en daardoor worden meteen ook heel andere rollen en modellen geactiveerd. Een personage als Machteld bezit daarbovenop nog een ander cruciaal distinctief kenmerk: als vrouw speelt zij niet zozeer een rol op het domein van de *strijd*, maar veeleer op dat van de *liefde*. In weerwil van haar hoge komaf belichaamt zij meer de dienstbaarheid dan het leiderschap. Dat model van vrouw-zijn contrasteert dan weer met het model dat wordt vertegenwoordigd door de enige andere vrouw van betekenis in de roman, met name Johanna van Navarra, die zich juist wel wil laten gelden op het domein van de strijd en zelfs in haar relatie met haar man, Filips de Schone, de leiding wil nemen (wat meteen ook als een vorm van transgressie wordt ervaren).

#### 4. INDIVIDUALITEIT EN COLLECTIVITEIT

De individuele positionering van personages neemt uiteraard niet weg dat er duidelijk herkenbare groepen kunnen worden onderscheiden. In zekere zin gaat het hier om een meer algemeen principe bij realistische romanpersonages, die vaak tot stand komen in een spanningsveld tussen individualiserende kenmerken en meer algemene thematische of functionele rollen (zie bijvoorbeeld Hamon, 2011). Maar een boek als *De Leeuw van Vlaenderen* lijkt finaal misschien wel in de eerste plaats te gaan over dit proces van groepsvorming. Daar staat echter tegenover dat er binnen de groepen heel wat interne differentiatie mogelijk is en dat personages een zekere mobiliteit behouden ten opzichte van de groep waartoe ze behoren. Een typisch voorbeeld hiervan is Karel de Valois, de ‘edelste ridder van Frankrijk’ (76) en broer van de Franse koning, die het gedrag van de Fransen niet kan verzoenen met zijn opvattingen over ridderschap (29, 76-78) – en zo de tegenstelling edel/onedel laat primeren boven de tegenstelling Frans/Vlaams. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de ‘eerlyken vyand’ (239) De Mortenay (235, 239-240) en voor Rodolf De Nesle, een ‘braef en edelmoedig ridder’ (312) die zich verzet tegen de wreedheid waarmee zijn landgenoten het gewone Vlaamse volk vervolgen (312-316), overigens zonder zijn trouw aan de Franse zaak op te zeggen. Zelfs Philippe le Bel is op dat vlak een dubbelzinnig personage. Herhaaldelijk wordt immers gesuggereerd dat hij intrinsiek edel is maar dat hij zich laat meeslepen door duivelse raadgevers: ‘ik zeg u dat Philippe le Bel de beste inborst der wereld heeft; maer laffe vleiers omringen en raden hem’ (37, zie ook 67, 68, 74, 77, 104...). Hoewel de koning wel degelijk zijn zwaktes heeft – hij kan bijvoorbeeld niet met geld omgaan (67, 104) – is vooral zijn vrouw Johanna van Navarra de aanstichter van alle kwaad: ‘De eerste en ergste [oorzaak van het kwaad] was de beheersching zyner trotsche vrouw Johanna; deze, wanneer Philippe le Bel een goed voornemen had, kwam als een booze geest hem tot kwaed aendryven, en dwong hem alle hare verderfelyke inzichten goed te keuren’ (104). De koning is wel geneigd edel te handelen, maar de verstoorde machts- en genderverhoudingen aan het Franse hof maken hem dat onmogelijk. Van loepzuivere tegenstellingen is dan ook geen sprake.

De dynamiek van groepsvorming in *De Leeuw van Vlaenderen* is dan ook ingewikkelder dan ze op het eerste gezicht lijkt. Op het meest abstracte niveau vertelt Conscience het verhaal van het Vlaamse volk dat in blok weerstand biedt tegen de Franse overheerser. Tussen het niveau van het individuele personage en dat van de collectiviteit van het volk tekenen zich echter heel

verschillende subgroepen af. Een aantal van die groepen kwam hierboven al aan bod: de adel, de Vlaamse burgerij, de vrouwen, maar ook bijvoorbeeld de beenhouwers, of de wapenknechten... Personages kunnen van meerdere groepen tegelijk deel uitmaken en van de ene groep naar de andere migreren; de samenstelling en de identiteit van groepen kunnen veranderen, en groepen kunnen uiteenvallen in kleinere fracties of samensmelten. Al die verschillende dimensies van groepsdynamiek zijn in *De Leeuw van Vlaenderen* aanwezig. Dit kan, opnieuw, worden gedemonstreerd aan de hand van het koppel Breydel-Deconcinck. De twee belangrijkste helden van de roman behoren samen immers tot verschillende groepen. De kleinste groep is het tweemanschap zelf. Met iemand als Alan Palmer, die met de narratologische notie *social minds* greep tracht te krijgen op het hier beschreven grensgebied tussen het individuele en het sociale, zou men in dat verband kunnen spreken van een *intermental mind* (Palmer, 2010, p.46-48). Het gaat daarbij om groepen van personages – gaande van twee tot een hele massa – die elkaar zo goed kennen en zo nauw met elkaar verbonden zijn dat ze kunnen voorzien wat de andere denkt en naar buiten toe dan ook als één brein lijken te functioneren. Daarnaast behoren Breydel en Deconinck ook tot de groep van de dekens, van de Bruggelingen, van de Klauwaerts, van de burgers en van de Vlamingen. Ze bezitten bovendien een zekere vorm van mobiliteit ten opzichte van die groepen, wat exemplarisch blijkt uit het feit dat ze vlak voor de Guldensporenslag worden geridderd en zo tot de adelstand worden verheven. Die sociale promotie heeft ook repercussies voor de ruimere groep waartoe ze behoren; hun verheffing tot de adel staat immers symbool voor het (op zijn minst tijdelijke) samensmelten van edelen en burgers onder de vlag van het Vlaamse volk. Tegelijk is er niet altijd sprake van een naadloze integratie. Op een bepaald moment komt zelfs de minimale groep Breydel-Deconcinck, die intern doorgaans bijzonder homogeen en coherent is, onder druk te staan. Bij een meningsverschil over de te volgen oorlogsstrategie komen Breydel en Deconinck immers radicaal tegenover elkaar te staan, in die mate zelfs dat Breydel met zijn beenhouwers de deken van de wevers te lijf wil gaan: ‘Sla dood! Sla dood! huilden de scharen als razend, sla dood den verrader Deconinck! Deconinck!!’ (128). Het is slechts door een ultiem moment van inkeer bij Breydel dat de lynchpartij niet doorgaat.

Het is niet omdat *De Leeuw van Vlaenderen* zich wil profileren als het collectieve epos van een volk, dat dergelijke conflicten en spanningen tussen groepen niet aanwezig zouden zijn. Integendeel, die spanningen, die weliswaar telkens heel snel worden opgelost, vormen juist een essentieel onderdeel

van de narratieve spankracht van de roman: het is pas door de dreiging van desintegratie dat de groei naar eenheid en collectiviteit helemaal uit de verf komt.

## 5. INTERIORITEIT EN SUBJECTIVITEIT

De complexiteit van de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* heeft niet alleen te maken met het feit dat individuele personages betekenis krijgen via de relaties met andere personages (en groepen van personages), maar ook met het feit dat de personages dragers worden van een (weliswaar nog beperkte) vorm van subjectiviteit. Het zijn figuren met een zekere innerlijkheid, met eigen motieven, intenties, verlangens, emoties en zelfs met een eigen interpretatie van de gebeurtenissen of van andere personages. Een mooi voorbeeld daarvan is de manier waarop Machteld de spitsbroeders Breydel en Deconinck percipieert. Hoewel de twee Bruggelingen complementair zijn is het onmiskenbaar zo dat Deconinck naarmate de roman vordert een zekere superioriteit verwerft ten opzichte van Breydel. Dat wordt bijvoorbeeld gesymboliseerd door het feit dat Deconinck na de Guldensporenslag gevraagd wordt om aan het ‘graeflyk Hof’ te verblijven, terwijl Breydel naar Brugge wordt teruggestuurd (372). Voor een personage als Machteld liggen de waardeverhoudingen echter enigszins anders. Hoewel zij Deconinck onverminderd respecteert (vooral op politiek vlak), ‘beminde [zij] den Deken der wevers niet zeer, zy had eenen afkeer van hem zonder te weten waer uit dit zonderling gevoel ontstaen was’ (306). Breydel echter kan haar veel meer bekoren: ‘Integendeel gevoelde Machteld eene byzondere toegenegenheid voor Jan Breydel’ (306). Meteen wordt ook de belangrijkste reden voor die voorkeur meegegeven: vrouwen houden van nature meer van het mannelijke maar toch ook emotionele karakter van Breydel, dan van de rationele, sombere en eenzame inborst van Deconinck. Deze passage bevestigt niet alleen wat we al schreven over de karakteriële tegenstelling tussen Breydel en Deconinck, maar reveleert vooral iets over de innerlijke spanning tussen Machtelds sociopolitieke rol als dochter van de toekomstige graaf van Vlaenderen en haar rol als vrouw. Uiteindelijk lijkt haar vrouwelijkheid de bovenhand te halen, maar het is geen onbelangrijk detail dat het hier louter om een privé-gedachte gaat, die niet echt openbaar wordt gemaakt. Aangezien de personages van *De Leeuw van Vlaenderen* doorgaans vooral gezien worden als de typische representanten van sociale geledingen heeft deze subjectieve dimensie weinig aandacht gekregen. Toch wordt er van in het eerste hoofdstuk ingegaan op de gedachten en gevoelens van personages

en worden er uiteenlopende narratieve technieken aangewend om aan die inwendigheid gestalte te geven. Wanneer Jan Breydel wordt geïntroduceerd, bijvoorbeeld, wordt er niet alleen verwezen naar rechtstreeks waarneembare aspecten: zijn uiterlijk, zijn klederdracht en zijn attributen. De verteller geeft ook al een eerste suggestie van wat er in Breydel omgaat: ‘Zichtbaer was het op zyn gelaet, dat het gezelschap, aen hetwelk hy ten leidsman diende, hem niet aengenaem was. Er schulde voorzeker iets geheims in zynen boezem, want hy wendde dikwyls de oogen met linkschen blik naer de ridders’ (22). Typerend is wel dat deze informatie niet van binnenuit wordt gegeven, via het personage (interne focalisatie), maar van buitenaf, door de verteller, die daarenboven zelf zijn interpretatie-activiteit beklemtoont. Via het gebruik van woorden als ‘zichtbaar’, ‘geheim’ en ‘schuilt’ wordt de lezer als het ware geïnstrueerd om uit en achter de uiterlijke kenmerken het innerlijk af te lezen.

Dit is slechts één van de strategieën om het verborgen innerlijk zichtbaar te maken. Niet alleen de gelaatsuitdrukkingen en de handelingen reveleren iets over het innerlijk, datzelfde geldt ook voor de naam van een personage, zijn/haar kleren en attributen, wat hij/zij zegt, enzovoort. De mate waarin de verteller daarbij bemiddelend optreedt, kan sterk variëren. Sommige personages doen aan zelfreflectie en lichten de lezer rechtstreeks in over wat ze denken of voelen. Een mooi voorbeeld daarvan vormen de liefdesscènes tussen Adolf van Nieuwland en Machteld, waarin beiden hun hart voor elkaar (proberen) bloot (te) leggen. Een sprekend citaat:

‘Ga, myn lieve Adolf, verdien de achting myns vaders, gelyk gy myne liefde hebt verdiend. – Ja, dit geheim heeft lang onbekend in myn hart gewoond; maer nu gy my verlaet, nu kan ik het niet meer in mynen boezem besloten houden. Hoor Adolf: – ja ik bemin u! – niet als eene zuster, met meer kracht, met onrustiger drift’ (146).

Dat personages daarenboven ook als interpreters van de ziel van anderen kunnen optreden, is nog opmerkelijker. Vooral Deconinck blijkt bijzonder bedreven in het lezen van dergelijke tekenen. Eén voorbeeld uit de vele: ‘Mijn vriend Jan [...] ik vraag u niet waerom gy zoo droef zyt: ik ken uwe edelmoedige ziel. – Het gedacht van slaverny doet u serven; dit zie ik wel’ (161). Deze brede waaier aan weliswaar prille mogelijkheden tot introspectie nuanceert alleszins de gangbare opvatting, als zou in *De Leeuw van Vlaenderen* de subjectiviteit van de personages nog ontbreken. Integendeel, de verteller (en Conscience) lijkt zich net heel erg in te spannen om iets van die

innerlijkheid te reveleren. Het schijnbare gebrek aan psychologische diepgang vloeit vooral voort uit het feit dat die subjectiviteit van personages slechts zelden de parallel met de uiterlijke lichaamstekenen overstijgt en zich nog echt uit hun handelen zelf laat afleiden. Op veel van de meer subtiële vormen van bewustzijnsrepresentatie, die wij als kenmerkend voor de moderne roman beschouwen, blijft het nog even wachten (Cohn, 1978).

Er is evenwel niet *altijd* sprake van een transparante één-op-éénverhouding tussen het maatschappelijke functioneren en de subjectieve identiteit van personages. Bij momenten worden personages (tijdelijk) heen en weer geslingerd tussen tegenstrijdige innerlijke impulsen. Breydel wordt herhaaldelijk verscheurd door enerzijds zijn aangeboren impulsiviteit en anderzijds de bedachtzaamheid die hem door Deconinck is aangepreent: ‘Wie gedurende deze korte aenspraek het gelaet van Breydel gezien had, zou verscheidene aendoeningen er op bemerk hebben: spyt, woede, droefheid verwisselden zich steeds in hem, en het was aen de wringing zyner vuisten zichtbaer dat hy tegen zyne eigene driften worstelde’ (130); ‘Hy zweefde tusschen wraeklust en bedaerdheid, zonder zich innerlijk te kunnen stillen’ (164).

Die spanning tussen het innerlijke en het uiterlijke komt nog prominenter naar voren wanneer personages zich anders voordoen dan ze in feite zijn. Vooral Johanna van Navarra en haar handlangers zijn erg bedreven in de kunst van het veinzen: ‘De ontroerde Vorstin liep voor eenen spiegel en herstelde hare gansche houding: zy gaf aen haer gelaet eene rustigere uitdrukking, en scheen in het geheel niet meer ontsteld. In de kunst der veinzery, de grootste ondeugd er vrouwen, was Johanna van Navarre volleerd’ (106, zie ook 63, 64). ‘Doen alsof’ is echter niet noodzakelijk negatief. Eerder wezen wij al op het ‘geheim’ dat van bij de aanvang in Jan Breydel besloten ligt, en ook Pieter Deconinck verbergt om strategische redenen meermaals zijn diepste gedachten (zie bijvoorbeeld 131). Deconinck is bovendien het personage bij uitstek in de roman dat er, door zijn mensenkennis en zijn wijsheid, in slaagt om de diepste gedachten van personages af te leiden op basis van hun uiterlijke verschijnen: ‘Om hare ontstelde gelaetstrekken had hy haren toorn, hare begeerte en hare aenslagen reeds gelezen’ (103); ‘“Gy kunt my niet bedriegen, meester Jan: ik ken u te lang. Door uwe oogappels zie ik den grond uwer ziel – gy gaet rechtstreeks naer Male.” “Een tovenaer zyt gy, meester Pieter, want zo helpe my God, gy kent myne gedachten beter dan ik zelf”’ (164). Op die manier weet hij de spanning tussen zijn en schijnen bij anderen te achterhalen.



## 6. CONCLUSIE

Dat alles draagt ertoe bij dat Consciences personages lang niet zo eenvoudig zijn als ze op het eerste gezicht lijken. Ze bevinden zich daadwerkelijk in een soort spanningsveld tussen het algemeen-typische en het individuele, en de lezer moet beide niveaus weten te onderkennen om hun ware aard te achterhalen. Niet ondanks maar net op basis van die individuele kenmerken krijgen de figuren een eigen, onherleidbare plaats in de globale narratieve structuur en in de Vlaamse ontvoogdingsstrijd.

Daarbij steekt de verteller de lezer onmiskenbaar een stevige hand toe, door meestal zelf de correcte interpretaties rechtstreeks en expliciet aan te geven. Mede daardoor wordt Consciences roman, althans naar hedendaagse maatstaven, gekenmerkt door een hoge mate van redundantie (Suleiman, 1983). Belangrijke eigenschappen worden telkens weer vermeld en door de diverse personages en de verteller eenduidig geïnterpreteerd en geëvalueerd. Dubbelzinnigheden en onduidelijkheden worden daarentegen zoveel mogelijk vermeden of naar de marge van het verhaal verbannen. Vrijwel alles in de roman is geprogrammeerd om de literaire verhaalelementen en de extra-literaire, ideologische betekenissen zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. Het monologische blijkt onmiskenbaar dominant, en dat is ook de bedoeling.

In dat opzicht zou ons onderzoek naar het functioneren van de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* moeten worden aangevuld met een onderzoek naar de manieren waarop personages dragers worden van ideologische waarden én naar de strategieën waarmee in dit systeem van personages en waarden hiërarchieën worden aangebracht. Het mag immers duidelijk zijn dat de personages die wij aan bod hebben laten komen lang niet allemaal hetzelfde statuut genieten, zowel wat hun rol in het verhaal betreft als hun aandeel in de gecommuniceerde boodschap. Het is niet toevallig dat we keer op keer bleven stilstaan bij de hoofdpersonages Breydel en Deconinck. Deze personages zijn onmiskenbaar het best uitgewerkt, laten daardoor ook de grootste mate aan complexiteit zien en verwerven door hun woorden en daden zo'n groot moreel gezag dat ze tot op zekere hoogte als de spreekbuis van de verteller (of zelfs Conscience zelf) kunnen functioneren. De kwestie van de personages kan dan ook niet los worden gezien van de vertelstrategieën die worden aangewend. Ook op dit vlak kan men zich de vraag stellen in hoeverre *De Leeuw van Vlaenderen* zich verhoudt tot zowel oudere als nieuwere modellen.

Eenzelfde vraag dringt zich op met betrekking tot de objecten en de ruimte in de roman. Zo wordt wel eens geargumenteed dat de overgang van oudere romanvormen naar de negentiende-eeuwse roman samenhangt met het ontstaan van uitgewerkte, gedetailleerde en concrete settings waarin de personages worden gesitueerd (Auerbach, 1946; Sundberg Wall, 2006). Ook op dit vlak laat *De Leeuw van Vlaenderen* een gemengd beeld zien, al blijven de aanzetten tot realistische decorbeschrijvingen veeleer embryonaal.

Op het vlak van de personages lijkt Conscience een stap verder te gaan. De voornaamste personages krijgen, ondanks hun typische karakter, ook een individueel profiel, dat vooral tot uiting komt door de relaties van analogie en contrast met andere personages, en dat gepaard gaat met een zekere mate van innerlijkheid en subjectiviteit. De schrijver Conscience confronteert zijn lezer daarmee niet alleen met uiteenlopende aspecten van het moderne romanpersonage, hij dringt er bij die lezer ook op aan om zorgvuldig te decoderen, met oog voor details. Hij of zij moet zich, met andere woorden, Deconincks vaardigheid om karakters te doorgronden eigen maken. Ook in dit opzicht (en misschien zelfs vooral in dit opzicht) heeft Conscience daadwerkelijk zijn volk (en ons) leren lezen.

## Literatuurlijst

- Auerbach, E.** (1946). *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*. Bern: Francke.
- Bemong, N.** (2010). “‘Schryver van’ of burgerman? Het afficheren van cultureel en sociaal kapitaal in Vlaamse negentiende-eeuwse romans’. *Nederlandse Letterkunde*, 15/1: 29-52.
- Cohn, D.** (1978). *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton: Princeton University Press.
- Conscience, H.** (2012). *De Leeuw van Vlaenderen. Of de slag der gulden sporen (1302)*. Uitgeg. door Vanhoutte, E. Antwerpen/Brussel: Letterenhuis/ASP.
- Couttenier, P.** (1983). ‘Tekst en maatschappij in Consciences *De arme edelman*’. *ALW. Bulletin van de vereniging voor algemene en vergelijkende literatuurwetenschap*, 4: 41-48.
- Foucault, M.** (1994). ‘Qu’est-ce qu’un auteur?’ In Foucault, M., Defert, D. & Ewald, F. (red.), *Dits et écrits 1954-1988. Vol. 1, 1954-1969*. Paris: Gallimard: 562-578.
- Gobbers, W.** (1990). ‘Consciences *Leeuw van Vlaenderen* als historische roman en nationaal epos: een genrestudie in Europees perspectief.’ In: Deprez, A. & Gobbers, W. (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen*. Utrecht: HES: 45-69.

- Hamon, Ph.** (2011). *Le personnel du roman. Le système des personnages dans les Rougon-Macquart d'Emile Zola*. Genève: Droz.
- Hermans, Th.** (2011). 'Tusschen Europaensche vermaerdheden. Het vertalen van Hendrik Conscience'. In *Filter*, 18/3: 27-34.
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience. De Muze en de Mammon*. Gent: KANTL.
- Palmer, A.** (2010). *Social Minds in the Novel*. Columbus: The Ohio State UP.
- Pavel, T.** (2003). *La pensée du roman*. Paris: Gallimard.
- Suleiman, S.R.** (1983). *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre*. Princeton: Princeton University Press.
- Sundberg Wall, C.** (2006). *The Prose of Things. Transformations of Description in the Eighteenth Century*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van Iseghem, J.** (2002). 'De ouverture van *De Leeuw van Vlaenderen*.' In: Vanhoutte, E. (red.), *Zeven maal De Leeuw van Vlaenderen herlezen*. Antwerpen: AMVC: 31-62.
- Watt, I.** (1957). *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson and Fielding*. London: Chatto & Windus.
- Wauters, K.** (2012). *Hendrik Conscience. Van geboorte tot Leeuw*. Antwerpen/Brussel: Letterenhuis/ASP.
- Willekens, E.** (1982). *Hij leerde zijn volk lezen. Profiel van Hendrik Conscience 1812-1883*. Antwerpen: Stichting Hendrik Conscience